

«MEHRİ VƏ VƏFA»nın DİLİNDƏKİ DİALEKT LEKSİKASI

A.K.ŞƏRİFOVA

AMEA-nın M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu

Ana dilimizin çoxəsrlik tarixini araşdırmaq və öyrənmək baxımından orta yüzilliklərdə Azərbaycan şair və yazıçılarının yaratdıqları bədii əsərlər başlıca mənbələr kimi xüsusi yer tutur. Uzun əsrlərin keşməkeşli yollarından keçərək, gəlib zəmanəmizə çatmış bu mənbələr dilimizin zaman-zaman yeniləşməsini və inkişafını işıqlandıran əvəzsiz yazılı abidələrdir. Ayrı-ayrı şairlərin divanlarına daxil edilmiş müxtəlif janrlı şeirləri, eləcə də böyük həcmli poetik və nəsr əsərləri ədəbi dilimizin canlı salnaməsini yaratmış, dilin lüğət tərkibinin daim inkişafda və dəyişmə halında olduğunu özündə təcəssüm etdirmişdir. Bu qəbildən olan qədim və orta əsr yazılı abidələrinin tədqiq edilməsi tarixi leksikologiya, tarixi qrammatika və tarixi dialektologiya üçün qiymətli və vacibdir. Vaxtilə dilimizdə işlək olmuş sonralar arxaikləşərək dilimizdən çıxmış sözləri məhz bu əsərlər və dilimizin ayrı-ayrı şivələri vasitəsilə öyrənirik. E.Əzizov haqlı olaraq yazır ki, «dialekt leksikasında arxaik sözlər deyərək biz vaxtilə Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmiş, sonralar isə ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, lakin şivələrin lüğət tərkibində saxlanmış sözləri nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, arxaizm adlandırılan bu və ya digər sözün konkret bir dilin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı mənbələrində işlənməsi əsas şərtidir». Müəyyən bir sözün yazılı abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, müasir şivələrdə işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsubluğuna dəlalət edir» (4, s. 222-223).

Azərbaycan dilinin erkən mərhələlərinin öyrənilməsi üçün zəngin materiallar verən və dilinin arxaikliyi ilə diqqəti cəlb edən belə yazılı abidələrdən biri də XIV əsr şairi Ümmi İsanın «Mehri və Vəfa» məsnəvisidir. Bu məsnəvi klassik divan ədəbiyyatından fərqli olaraq ümumxalq dili üslubunda yazıldığından onun leksik tərkibində artıq müasir Azərbaycan dilindən çıxmış, ancaq ayrı-ayrı bölgələrin dialekt və şivələrində qalmış arxaizmlər kifayət qədərdir. Onlara misal olaraq, məsnəvinin XIX əsr alimi, pedaqoqu və kitabşünası Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və qazaxlı Məhəmməd Kəminə tərəfindən XIX əsrdə üzü köçürülmüş iki əlyazma nüsxələrindən verilmiş aşağıdakı nümunələrə müraciət edərik:

Ayə//iyə – «sahib, yiyə».

Dedi: Bu könləgi kim verdi sana, Tez bu könlək əyəsin gətür bana (19, 6a).

Kömləgin iyəsi kimdürür biz biləvüz, Qandayisə istəyəvüz bulavuz (19, 6a).

Misallardan görüldüyü kimi, bu ləksem «Mehri və Vəfa» məsnəvisində «ayə» və «iyə» fonetik variantlarında işlədilmişdir. «Ayə» sözü baş-

qa anadilli abidələrdə (5, 20; 7, I, 168; 9, 306) geniş şəkildə işlədilmiş və «iyə», «əyə», «iss» kimi müxtəlif variantlarda öz əksini tapmışdır.

«Ayə» leksik vahidi ayrı-ayrı türkdilli ədəbiyyat nümunələrində də (16, 203) kifayət qədər çox yayılmış və «iyi», «eye», «iye», «iqe» fonetik variantlarında tətbiq edilmişdir. Mahmud Kaşqarının lüğətində «sahib», «iyə» anlamında «idhi» sözü verilmişdir (6, I, s. 343, 337).

Qədim dövrlərdən başlayaraq türkdilli xalqların dilində işlənmiş bu ləksəm sonralar «sahib» ərəb sözü ilə əvəzlənmişdir. Bununla bərabər «ayə» sözü «iyə» və «yə» şəkillərində ayrı-ayrı bölgələrin, o cümlədən Ordubadın və Borçalının yerli şivələrində indi də işlənməkdədir (2, s. 214).

Aymaq//ayıtmaq – «demək, söyləmək».

Ayıtı ki, bana xatun verdi bunu (18, 214a).

Mehri aydır ol şələyi gətürün (19, 13a).

Necə oldı aydayım əhvalımı (19, 23b).

«Aymaq» feli orta əsrlərin Azərbaycan yazılı abidələrində kifayət qədər geniş şəkildə tətbiq edilmişdir (7, I, s. 130). «Gülşəni-raz» tərcümə abidəsində «aymaq» leksik vahidi «ayılmaq» mənasında da işlənmişdir. Bu ləksəm türkdilli qaynaqlarda da öz geniş əksini tapmışdır (16, s. 25, 29). Mahmud Kaşqarının lüğətində «ayılmaq» və «ayıtmaq» variantlarında verilmiş sözlərin «söyləmək» və «soruşmaq» anlamlarını ifadə etdiyi qeyd edilmişdir (6, IV, s. 58, 60). Bu ləksəm «Древнетюркский словарь»də və Mahmud Kaşqarının lüğətində eyni mənaları ifadə edən «ay» fonetik variantında da verilmişdir (16, s. 25; 6, IV, s. 58). «Древнетюркский словарь»də verilmiş sözün həm də «soruşmaq», «sualla müraciət etmək», «sorğu-sual etmək» və başqa mənalarda işləndiyi də qeyd edilmişdir (16, s. 29). Bu leksik vahid «Tarama sözlüğü» və «Yeni tarama sözlüğü»ndə «eyitmək», «ayıtmaq», «aytmaq», «etmək», «eytmək» və «itmək» fonetik variantlarında və «söyləmək», «demək» və «anlatmaq» mənalarında qeydə alınmışdır (16, I, s. 323; 15, s. 87). Bu söz hal-hazırda bir sıra türkdilli xalqların ədəbi dillərində işlənməkdədir.

«Ayıtmaq» leksik vahidi çağdaş ədəbi dilimizdən çıxaraq arxaikləşsə də, Füzuli bölgəsinin şivələrində qalmaqdadır (2, s. 26).

Bənləmək/bənmək – «hazırlamaq, bağlamaq».

Bir ata mindi Vəfa, birin xatun, Hər birisi bənlədi bir bokça ton (18, 215b);

Bəndi qeyrət qursağın belinə, Aqibət irişdi Məğrib elinə (18, 11a).

«Bənləmək» ləksemi erkən yazılı abidələrimizdə və orta əsr ədəbiyyat nümunələrində çox az işlənmişdir. «Mehri və Vəfa» məsnəvisinin əlimizdə olan əlyazmalarında göstərildiyi kimi bu fel «bənləmək» və «bənmək» fonetik variantlarında verilmişdir. Bununla bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə göstərildiyi kimi, bu leksik vahid «bağlamaq» və «bağlatmaq» mənalarını ifadə edən «bəndəmləmək» və «bəndəmlətmək» variantlarında Gəncənin və Ordubadın şivələrində indi də işlənməkdədir (2, s. 71). Məsnəvinin dilində işlədilmiş «bənlü» sifəti də «bənmək» felindən düzəldilmişdir: «İstəyü gəldi sərraf qapısına, Qapı bənlü kim girə tapusuna» (18, 219a).

«Döşürmək»//«dəşürmək» feli məsnəvinin dilində işlənmiş arxaik ləksemlərdəndir.

Gündə dürlü-dürlü aşlar bişürür, Cümlə xəlqi həm aşinə döşürür (18, 206b).

Əski mətnlərdə olduğu kimi bu fel «Mehri və Vəfa» məsnəvisində də «yığmaq», «cəmləmək», «toplamaq» mənalarında işlədilmişdir. E.Əzizov bu felin «dənləmək» mənasında da işləndiyini yazır (4, s. 240). M.Nağısoylu «Gülşəni-raz» tərcümə abidəsinin dilində bu felin «dişürmək/dövşürmək» kimi iki variantda işləndiyini qeyd etmişdir (12, s. 92). V.Radlov lüğətində bu sözün Krım türklərinin dilində «dəvşirmək» kimi işləndiyini yazmışdır (17, III, 1696).

«Döşürmək//dəşürmək» sözü müasir ədəbi dilimizdən çıxaraq, arxaikləşsə də Tovuz, Şəmkir, Borçalı və başqa bölgələrin, eləcə də Cənubi Azərbaycan şivələrində eyni mənalarda indi də işlənməkdədir (11, s. 93; 4, s. 240; 5, s. 16). M.Şəhriyarın misralarının birində belə deyilir: «Batmış qulağım, gör nə döşürməkdədi darı». Azərbaycan klassiklərinin, o cümlədən Şah İsmayıl Xətai, M.F.Axundov və başqalarının əsərlərində də bu felə təsadüf olunur (4, s. 240).

Etmək – «çörək».

Bir kaç aqça verdi ata, etməgə (18, 206b).

Orta yüzilliklərdə qələmə alınmış Azərbaycanın ədəbiyyat nümunələrində geniş yayılmış bu ləksik vahid (7, I, 155) əsasən «ətmək» fonetik variantında öz əksini tapmışdır. «Şühədnamə» tərcümə abidəsində isə «ekmək» şəklində verilmişdir (20, 40a). Əski türk mətnlərində də bu söz çox işlənmişdir. Mahmud Kaşqarının lüğətində «ətmək», «Древнетюркский словарь»da isə «ermək» və «etmək» şəklində verilmişdir (16, 175, 188). «Mehri və Vəfa» məsnəvisinin əlimizdə olan hər iki əlyazma nüsxələrində də «etmək» fonetik variantında verilmişdir. Hal-hazırda bu söz dilimizin əksər şivələrində «əppək» şəklində işlənir.

Hərmə – «dam evlərdə torpaq divarın üst hissəsi ilə bərabər, üfüqi şəkildə qoyulmuş tirlə tavan arasında qalan boşluq».

Dönübən andan gələsiz xəznəyə, Üç küp anda dolu qoydum hərməyə (19, 1a).

Bu söz qədim yazılı abidələrdə aşkar olunmasa da, Borçalı bölgəsinin yerli şivəsində indi də qalmaqdadır. Əsasən maldarlıq inkişaf etmiş ərazilərdə yayılmış istilahdır. Bir kəsə qarğış edəndə deyirlər: «Papağın hərmədə qalsın», yəni öləsən papağın hərmədə sahibsiz qalsın.

Qancaru//xancaru – «necə, haraya, hansı yana, hara».

Soralım qandan gəlür, qanda gedir, Mətləbi nə, qancaru səfər edir (18, 210a).

Düşübən bir yola fikr ilə gedir, Biləməz ki, qancaru səfər edir (19, 3a).

Orta yüzilliklərin anadilli abidələrində həm «qancaru», həm də «xancaru» variantlarında işlədilən sual əvəzliyi əski türk mətnlərində «qanca» şəklində öz əksini tapmışdır (16, s. 418). Aparılan araşdırmalar bu ləksemin «qanca» və -ru şəkilçisindən ibarət düzəltmə söz olduğunu müəyyənləşdirmişdir (11, s. 172). M.Nağısoylu orta əsrlər tərcümə abidələri üzərində apardığı fundamental tədqiqatlara söykənərək, türkdilli yazılı abidələrdə «qancaru» variantının üstünlük təşkil etdiyini, «xancaru» variantının isə ancaq Azərbaycan ərazisi daxilində üzə köçürülmüş abidələrdə müşahidə olunduğunu yazır (11, s. 172).

«Mehri və Vəfa»nın əlyazmalarında bu ləksemin həm «qancaru», həm də «xancaru» variantı öz əksini tapmışdır. Yalnız Əbdülqəni Nuxəvinin köçürdüyü nüsxədə «xancaru» bir dəfə işlənir:

Bilməyür kim xancaru səfər edə (18, 207a).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra başqa qaynaqlarda bu lək-

sem «kancaru», «kancarı» şəklində də qeyd edilmişdir (7, I, s. 173).

Eyni zamanda haqqında bəhs edilən söz dilimizin qərb qrupu şivələrində, o cümlədən Borçalı bölgəsində «hancaru», «hancarı» və «həncəri» şəklində indi də mövcuddur (1, s. 247). Bu ləksəm Borçalıda «axı» mənasında da işlədilir. Məsələn:

Həncəri o məni vurdul; Həncəri o kordur!

Qaranqu//qarannu – «qaranlıq».

Bən bu qaranqu odada nedirəm, Düstur olsun, təfərrüca gedirəm (19, 13b),

Ol cadu sehr eylədi, qaxdı küpə, Oldu cahan qarannu, dərə, təpə (18, 216a).

Bu söz ayrı-ayrı türkdilli əski və orta əsr mətnlərində, eləcə də erkən anadilli Azərbaycan abidələrində müxtəlif variantlarda işlənmişdir. Yalnız «Kitabi-Dədə Qorqud»da iki variantda («qarannu», «qaranqu») işlənmişdir. Başqa türk və Azərbaycan yazılı abidələrində isə həmin söz «qaranu», «qaranğu», «qaranqu» və «qaranlu» fonetik variantlarında verilmişdir (11, s. 173; 16, s. 425).

M.Nağısoylunun fikrincə, dilimizin ayrı-ayrı bölgələrində, o cümlədən Bakı və Naxçıvan şivələrində «qaraltı» anlamında işlədilən «qaratqu» sözü də «qaranqu» ləksik vahidindən yaranmışdır (2, s. 173; 11, s. 116).

Misallardan görünür ki, bu ləksik vahid Məhəmməd Kəminənin nüsxəsində «qaranqu», Əbdülqəni Nuxəvi əlyazmasında isə «qarannu» fonetik variantlarında verilmişdir.

İrmək//irişmək – «yetişmək, yetmək, çatmaq, qovuşmaq, düşmək, gəlmək, birləşmək, tərپətmək, salmaq».

Sırtına ol könləgin heç yirmədi... (19, 5a).

Hələ bir şəhərə irəsidir yolun... (19, 3a).

Düstur istər kim irişə tapuya... (19, 7a).

Kər dilərsin kim irəsin bu sirrə... (19, 8b).

Kim ələm ansuzda sultana irür... (19, 6a).

İrəcək şəb, pozulur əqdi-nahar... (19, 1a).

Dedi vaxtdır ki, irişə can-cana... (19, 13a).

Fikri ol mağaraya heç irmədi... (19, 16a).

Qayaları durduğu yerindən irər (19, 16a),

Mədəd irişdi bizə onda Xızır (18, 208a).

Yəni dilər ki, irişə dostuna... (19, 12a).

Firqət odu canına irmiş azar (19, 12b).

Heç birisinin macalı irmədi? (18, 219b).

Eylə getdi kimsə irməz kərdinə (18, 207b).

«Mehri və Vəfa» məsnəvisində rəngarəng mənə çalarlarında işlədilmiş «irmək» feli həm də «yirmək» və «irişmək» şəkillərində də işlədilmişdir. Bu söz doqquzuncu misaldakı «Qayaları durduğu yerdən irər» və on ikinci misaldakı «Firqət odu canına irmiş azar» misralarında «tərپətmək» və «salmaq» mənalarında təsirli fel kimi işlədilmişdir. Bununla bərabər «irmək» felinin təsirli şəkli Nəsiminin «Divan»ında «irürmək» və «irişdirmək» kimi müxtəlif fonetik variantlarda verilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyasında isə bu fel «erişmək», «irişmək», «irgürmək» şəkillərində verilmişdir (7, I, s. 167).

H.Mirzəzadə «irişmək» feli haqqında belə yazır: «XIV-XVIII əsrlərin yazılarında «çatmaq», «yetişmək» mənasında işlədilmişdir. Sonrakı

dövrərdə işləndiyini görmədik. Müasir dialekt və şivələrimizdə «şit gülüş», «istehzal təbəssüm» mənasını ifadə edən «irişmək» ehtimal ki, həmin sözün mənacə dəyişilmişidir (10, s. 67).

«İrmək» ləksemi erkən Azərbaycan yazılı abidələrində (11, 169) və əski türkdilli ədəbiyyat nümunələrində (16, s. 177) kifayət qədər çox işlənmişdir. Mahmud Kaşqarının lüğətində eyni mənada «ərgürmək» fonetik variantında verilmişdir (6, I, 266, 267).

Bu fel hal-hazırda ayrı-ayrı bölgələrin, o cümlədən Borçalı, Ordubad, Culfa və Şamaxının şivələrində indi də qalmaqdadır (13, s. 30).

İsmarlamaq//ismarlamaq – «tapşırmaq».

Bağban oğluna ismarlın atı, Qırsın ökünə töksün otı (19, 15a).

«İsmarlamaq» feli Azərbaycan yazılı abidələrində əsasən göstərilən mənada işlənir (9, s. 306; 7, I, s. 165). Bu ləksem türkdilli qaynaqlarda da öz əksini tapmışdır. Bu qədim ləksik vahid çağdaş Azərbaycan ədəbi dilindən çıxsa da ayrı-ayrı bölgələrin yerli ləhcə və şivələrində indi də qalmaqdadır. Bu söz Kəlbəcər rayonunun şivəsində «ismarra» fonetik variantında «tapşırmaq» mənasında, Borçalı, Tovuz, Gədəbəy və Zaqatala bölgələrinin şivələrində əsasən «sifariş göndərmək», «xəbərdar etmək», «xəbər göndərmək» anlamlarında işlənir (4, s. 270).

Nişin – «nə üçün, niyə».

Gördilər kim bir kişi geydügi ağ, Dedilər kim nişin dutmadın nəsaq (19, 11a).

«Nişin» lüğət vahidinə anadilli abidələrimizdə bu variantda təsadüf olunmur. Nəsiminin «Divan»ında, Əhmədinin «Əsrarnamə» və «Hədisi-ərbəin» tərcümə abidələrində bu ləksem «nişə» fonetik variantında öz əksini tapmışdır (8, s. 521; 11, s. 174). Bu ləksem Bakı-Abşeron şivəsində «neşün» şəklində indi də işlənməkdədir (21, s. 35).

Önərtmək//onərtmək – «düzəltmək, yaxşılaşdırmaq, yoluna qoymaq».

Eylə dedi, götürdi ol yemişi, Allah önərdir axır hər bir işi (18, 214a).

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin nüsxəsində olan «Allah önərdir» ifadəsi əvəzinə Məhəmməd Kəminənin əlyazmasında «eşq işlədir» söz birləşməsi verilmişdir (19, 12b). «Önərtmək» təsirli feldir. Onun təsirsiz forması isə «önəlmək» və ya «onəlmək» kimidir (16, s. 367-368, 386; 6, I, s. 258, III, s. 342, IV, s. 393; 4, s. 252). Bu ləksik vahid erkən Azərbaycan yazılı abidələrində və başqa türkdilli ədəbiyyat nümunələrində müxtəlif fonetik variantlarda verilmişdir. Sulu Fəqihin «Yusif və Züleyxa» poemasında və «Gülşəni-raz» tərcümə abidəsində «onarmaq», «önərmək» (5, s. 25; 12, s. 124), «Kitabi-Dədə Qorqud»da «önəlmək» (7, I, s. 188; 4, s. 252), Mahmud Kaşqarının lüğətində «onulmaq» (4, I, s. 258, IV, s. 393), «Yeni tarama sözlüğü»ndə «onarmak» və «unarmak» kimi variantlarda verilmişdir. Qədim türk mətlələri üzərində aparılmış araşdırmalar göstərir ki, bu ləksik vahidin kökünü «on», «ön» («yaxşılaşmaq», «düzəlmək») feli təşkil edir (16, s. 367-368, 386; 4, s. 252; 11, s. 98).

Bu qədim ləksem çağdaş ədəbi dildə istifadədən çıxıb arxaikləşsə də, həmin fel Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin, o cümlədən Tovuz, Xanlar, Kəlbəcər, Marneuli, Dmanisi və başqa ərazilərin yerli şivələrində indi də işlənməkdədir (4, s. 252; 12, s. 124; 5, s. 25). Aparılan tədqiqatlar müəyyənləşdirir ki, əsasən yerli şivələrdə işlənən «avand», «avad» və «ovand»

sözləri də göstərilən kökdən yaranmışdır (12, s. 124).

Tana qalmaq - «təəccüblənmək, heyrətlənmək, çaşbaş qalmaq».

Dutdı çiftçi könləgi, qaldı tana, Dedi: Bu könlək layiq degil bana (19, 5b).

«Mehri və Vəfa» məsnəvisinin dilində işlədilmiş «tana qalmaq» mürəkkəb feli başqa anadilli abidələrimizdə də qeydə alınmışdır. Bu fel «Tarama sözlüğü» və «Yeni tarama sözlüğü»ndə eyni mənada «tana batmaq», «tana gəlmək», «dana batmaq» və «dana gəlmək» variantlarında da verilmişdir (14, II, s. 990, 992; 15, s. 202).

Göstərilən mürəkkəb felin birinci tərəfini təşkil edən «tan» (təəccüb, heyrət) ismi də anadilli və türkdilli ədəbiyyat nümunələrində və mənbələrində az işlənməmişdir (16, s. 532; 12, s. 373; 15, s. 202). «Tan» ismindən düzəldilmiş və «təəccüb etmək» mənasını ifadə edən «tanlamaq» feli «Dastani-Əhməd Hərami», Əlinin «Qisseyi-Yusif» və Qazi Bürhanəddinin dilində də qeydə alınmışdır (12, s. 128). Həmin mənanı ifadə edən bu felin «Yeni tarama sözlüğü»ndə «tanmaq», «danmaq», «Древнетюркский словарь»da isə «tanıl» variantlarında verilmişdir (15, s. 202; 16, s. 532).

«Tana qalmaq» mürəkkəb feli arxaikləşərək çağdaş ədəbi dilimizdən çıxsada Qazax şivəsində «dona qalmaq» variantında qorunub saxlanmışdır (13, s. 155). Eyni mənada «tana gəlmək», «dana gəlmək» variantlarında dilimizin qərb qrupu şivələrində də qeydə alınmışdır (13, s. 86).

Yayaq yürümək – «ayaqyalın, piyada yerimək».

Girdi yola baş açıq, yalın ayaq, Padşah kim yürüməzdi yayaq (19, 16a).

Verilən bu beytdən görüldüyü kimi göstərilən frazeoloji vahidin birinci tərəfindəki «yayaq» lüğət vahidi «Gülşəni-raz» tərcümə abidəsində (12, s. 374) olduğu kimi «ayaqyalın» mənasında işlədilmişdir. Başqa anadilli abidələrimizdə və türkdilli mətnlərdə (11, s. 169; 7, I, s. 209; 16, s. 222-223; 14, VI, s. 4437-4442; 9; 17) «piyada» anlamında işlədilərək «yayax», «yadaq», «yağaq», «yayak» və «yayan» kimi müxtəlif fonetik variantlarda verilmişdir. «Yürümək» feli isə «yerimək» mənasında işlədilmişdir. Mahmud Kaşqarının lüğətində isə «yadağ» və «yadhağ» variantlarında verilmişdir (6, IV, s. 631-632). «Yayaq» ləksemi dilimizin qərb qrupu şivələrində «yayax» şəklində indi də işlənməkdədir (19, s. 218).

Abidənin dilindəki «sayru düşmək» («xəstələnmək») frazeoloji vahidi də diqqəti cəlb edir.

Padşah bir gün ki, sayru düşər, Rahətindən rəncilə ayrı düşər (18, 205b).

Bu frazeoloji vahidin komponentlərindən birini təşkil edən «sayru» ləksik vahidi erkən yazılı abidələrimizdə, eləcə də orta yüzilliklərin tərcümə nümunələrində və klassik ədəbiyyatda (Nəsimi, Xətai, Fizuli və başqa klassiklərin əsərlərində) sıx-sıx istifadə edilmişdir (11, s. 185; 5, s. 27; 4, s. 250; 8, s. 331).

Buna baxmayaraq son dövrlər ərəb və fars sözlərinin dilimizə daxil olması nəticəsində, türk mənşəli «sayru» sözü sıxışdırılaraq dildən çıxarılmış və «xəstə» fars sözü ilə əvəz edilmişdir. Odur ki, çağdaş ədəbi dilimizdə «sayru düşmək» frazeoloji vahidi əvəzinə «xəstə düşmək» söz birləşməsi istifadə edilir (3, IV, s. 319).

«Sayru» sözü müasir ədəbi dilimizdən çıxmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı bölgələrin, o cümlədən İmişli və Borçalı şivələrində eyni mənada

indi də işlənməkdədir (4, s. 250).

«Varmaq» feli vasitəsilə düzəldilmiş sabit söz birləşmələrinin bir qismi frazeoloji vahid kimi öz əksini tapmışdır: «yava varmaq» («yoxa çıxmaq»), «uyquya varmaq» («yatmaq»).

Ol meşədə yava vardı canavar, Durdı Vəfa anda dörd yana bakar (19, 3b);

Çün gecə oldı gövhər düşdi suya, Dünya xalqı vardı qamu uyquya (19, 17b).

Tarixən Azərbaycan yazılı abidələrində geniş yayılmış (9, s. 523; 7, I, s. 206) və «Mehri və Vəfa» məsnəvisində kifayət qədər çox işlənmiş «varmaq» feli müasir ədəbi dilimizdən çıxsa da, bu qədim leksik vahid öz varlığını ölkəmizin qərb qrupu, eləcə də Borçalı bölgəsinin şivələrində indi də qoruyub saxlamaqdadır (2, s. 97). Müasir ədəbi dilimizdə bu leksik vahid «getmək» feli ilə əvəzlənmişdir. Əski türk mətnlərində bu leksik vahid öz əksini «varmaq» və «barmaq» fonetik variantlarında tapmışdır (15, s. 239; 16, s. 248; 14, I, s. 757).

QEYDLƏR:

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Ic. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, 281s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 480s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV c. Bakı: Elm, 1967-1987.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352s.
5. Hacıyeva Z.T. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. Bakı: Maarif, 1991, 178s.
6. Kaşqari M. Divani Lüğət-it-türk. I-IVc., Bakı: Ozan, 2006.
7. «Kitabi- Dədə Qorqud» ensiklopediyası. I-IIc. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000.
8. Qəhrəmanov C. Nəsimi «Divan»ının leksikası. Bakı: Elm, 1970, 566s.
9. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı: Elm, 1991, 307s.
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar (Fonetika-morfologiya). Bakı: Azərtədris, 1953, 100 s.
11. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2000, 262s.
12. Nağısoylu M. Şirazin «Gülşəni-raz» tərcüməsi. Bakı: Nurlan, 2004, 378 s.
13. Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fellər. – «Dilçilik məcmuəsi». XVIIIc. Bakı: 1963.
14. XIII yüzildən beri Türkiyə türkçesiylə yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarla tarama sözlüğü. I-VIc. Ankar: Türk tarix kurumu basımevi, 1963-1972.
15. Yeni tarama sözlüğü (Düzenleyen Cem Dilcin). Ankar: Türk dil kurumu yayınları, 1983, 476s.
16. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
17. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I- IV т. СПб. 1888-1911.
18. Əlyazmalar İnstitutu B-7768 .امی عیسی. مهري و وفا.
19. Əlyazmalar İnstitutu B-5665 .امی عیسی. مهري و وفا.
20. Əlyazmalar İnstitutu M-259 .محمد حسين كاتب نشاطی. شهدانامه.
20. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226s.

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ЯЗЫКЕ «МЕХРИ ВЕ ВАФА»

А.К.ШАРИФОВА

РЕЗЮМЕ

Исследование ранних письменных памятников имеет большое научное значение не только для изучения исторической грамматики, а также исторической диалектологии. Один из таких письменных памятников является «Мехри ве Вафа» поэта XIV столетия Умми Иса. Нашли свое отражение в языке этой поэмы многочисленные архаизмы, которые вышли из современного азербайджанского языка и сохранились только в диалектах различных регионов. В этой статье эти архаизмы изучаются на основе тюркоязычных, в том числе азербайджанских письменных памятников, источников и современных исследований.

DIALECTICAL LEXICON USED IN THE LANGUAGE OF “MEHRI AND VAFA”

A.K.SHARIFOVA

SUMMARY

The research of the literary works written in the early ages is very important not only for historical dialectology. One of the such literary works is the novel “Mehri and Vafa” by Ummi Isa, who was the poet of the XIV century. In the language of this novel there are plenty of archaic words which got out of date in modern Azerbaijani language and are used only in the dialects of some regions. In this article such archaic words are analyzed on the basis of literary works, sources, and modern research works written in Azerbaijani as well as other Turkic languages.